

життя віддавали за них, бо так реагує людська природа сама з себе.

Але природний інстинкт любови ближнього, як і всі інші людські інстинкти (напр. гін до знання), треба доцільно культивувати, бо без того цей інстинкт не буде правильно розвиватися.

Старинні погани в теорії не відрізняли поняття любови ближнього й доцільно не плекали її. (Тільки Епіктет у I. віці по Христі піднісся до цього поняття, та мабуть під впливом християнства). Мойсей відріжнив поняття любови ближнього і сформулював заповідь: „Люби ближнього свого, як себе самого“ (3 Мой. 19, 18). Під „ближнім“ Мойсей без сумніву розумів тільки єврея, бо так виразно каже контекст: „Не будеш ненавидіти брата твого... Не мстися і не бережи гніву проти синів твого народу; але люби ближнього твого, як себе самого“.

Аж Ісус Христос поставив заповідь про любов ближнього загально, без усяких обмежень, з виразним піднесенням: „любіть ворогів ваших“.

II

Христову науку про любов ближнього хвалять усі поважні мислителі. Деякі вільнодумці хочуть у тій Христовій науці бачити навіть цілий зміст і змісл його релігії, та це наглядно фальшива думка. Христос на перше місце ставить любов Бога, але це вже Мойсей так поставив. З релігійного становища в Христовій вірі головна його наука про його месійність.

Деякі вільнодумці квестіонують Христову науку про любов ворогів, — вертаються до становища Мойсея. Воно справді виглядає як абсурд — любити ворогів. З тієї Христової науки простолінійно виходило б, що його науку „не противтеся злу“ треба буквально брати, отже напр. коли татари чи турки напали на наших предків, то вони ніби не повинні були воювати з ними, але здатися на їх ласку й неласку; а коли розбійники нападають на наш дім, то ми ніби так само маємо здатися на їх ласку й неласку. Послідовно на світі будуть володіти найгірші, а добрі будуть у їх ярмі. Отже зло буде тріюмфувати на світі, а християнська віра має ціль, щоб добро тріюмфувало. Злобні вільнодумці тут доповідають, що Христова Церква тільки тому встоялася на світі, бо ніби не придержується Христової науки про любов ворогів.

Тріюмфують Христові вороги, що ніколи глибше не заглянули в дійсні пружини життя, що хочуть простолінійно розв'язати загадку життя (простолінійність це прикмета всіх фанатиків) — а життя це уклад контрастів, і Христос це знає краще, ніж хтонебудь інший.

Природа дає нам інстинкт любови ближнього, але одночасно також дає нам інстинкт гніву на ворогів. Також сам Христос відчував гнів до тих, що в храмі торгували, і мотузом вигнав їх із храму, столи їм поперевертав. І до фарисеїв Христос відчував гнів та тяжко картав їх словами.

Значить, що й гнів у людському житті потрібний. Але гнів гнівові не рівний!

З того, що батьки, ідучи за природним інстинктом, люблять свої діти та що з етичного становища повинні їх любити, простолінійно слідувало б, що вони ніколи не повинні б картати своїх дітей. А це наглядний абсурд. Добре написане в Припов. Солом. (13, 24) „Хто здержує свій прут, має в ненависті свого сина; але хто його любить, вчас карає його“.

Очевидно, коли батьки карають свої діти, відчують гнів у своїм серці, а дітям роблять прикрість. Але батьки одночасно відчують також любов до своїх дітей, а ця любов сильніша від їхнього гніву, бо гнів і кара виступають тільки в рамках любови.

Любов і гнів, хоч вони контрасти, не мусять виключати себе цілком, але можуть разом виступати, як напр. світло і темрява: вночі темрява верховодить, а світло місяця і зірок тільки пробивається крізь темряву; а вдень світло верховодить, а темрява тут і там на землі зберігається (напр. в пивниці).

В життю йдуть безупинно живі змагання і борня між добром та злом, між правдою і фальшом, а любов ближнього зовсім не звільняє нас від тієї борні. Також попри любов ближнього ми обов'язані, як вірні вояки Божі, зберігати й побільшувати добро, а поконувати зло. Це дуже часто не може нам удатися без таких чинів, що, взяті самі собою, йдуть у розріз із заповіддю любови ближнього, що питомі гнівові (гостре слово, кара, биття). Це колізія між нашими обов'язками, що так часто трапляється на всіх лініях життя, бо, як сказано, життя це уклад контрастів.

Батько карає дитину, щоб зберегти для неї більше добра. За більші добра ми, в потребі, обов'язані навіть своє життя покласти. Коли ж маємо любити ближнього в тій мірі, як себе самого, то й інших, у потребі, маємо право силувати, щоб поклали хоч би своє життя за вище добро.

Ось тут виправдання для всяких (очевидно справедливих) кар та для війни. Якжеж мали б були наші предки на поталу віддавати татарам чи туркам свою християнську віру, свою свободу, свою родину, своє майно, за що ми обов'язані й своє життя віддати? Коли ж нас вороги війною силують, щоб ми віддали життя за Христа, за нашу свободу, за родину, за майно, то й ми маємо право війною силувати їх, щоб вони до того самого були обов'язані — бо ми не обов'язані любити ближніх більше, ніж себе. Отже не тільки можемо воювати проти них, але маємо обов'язок воювати.

Значить, заповідь про любов ближнього зовсім не стоїть на заваді справедливій війні, як не стоїть на заваді каранню неслухняних дітей.

Коли кара чи війна справедлива, це залежить від дуже багатьох чинників, що їх нам тут не по дорозі розглядати. Але ясно для нас, що Христову моральну науку треба брати як ці-

лість, а не виривати з неї фрагменти, бо фрагмент, коли береться його як цілість, завжди виходить у карикатурному насвітленню.

Таким карикатурним насвітленням аж до більшовицької революції залюбки воювали соціалісти й радикали, мовляв: „попи від віків навчають „не вбивай“, а ножі на війну посвячували“. Зате соціалісти в своєму обмеженні духа глузували собі з війська, виступали проти війська взагалі, обіщували людям, що вони зведуть ще тільки один пролетарський „останній бій“, а потім уже буде вічний мир, без панів і підданих, без багатих і бідних, без усякого війська, бо ніби соціалісти так упорядкують світ, що вже люди не будуть мати причини не то воювати, але навіть грішити... (красти, обманювати, битися... що соціалісти признають за „гріх“). По їх дурненькій науці це виходило ніби зовсім просто: коли жолудок усіх людей буде ситий, то люди й перестануть грішити. Христос навчає, що з серця походять усі гріхи; а соціалісти навчали, що з жолудка.

Ані сам сатана не міг би видумати більшого підступу для людей, щоб ним ловити людей, як люди ловлять мухи на „леп“. На солодке ловляться мухи і люди, але цей солод змішаний з клеєм, що на смерть увязнює мухи і людей. Ось відколи більшовики володіють, у них завжди панує справжня „війна всіх проти всіх“, а фронт переходить крізь кожне село й кожну родину, а навіть крізь верхівя „компартії“.

Це не припадок, це так мусить бути, бо великий життєвий фальш мусить мститися у великому стилі.

Борня між добром і злом, між правдою і фальшом — вічна в людському минулому і буде вічна в майбутності. Одні люди це вважають за правду, добро, справедливість, інші саме навпаки, а з того мусять зроджуватися взаємні змагання, тертя, що вряди-годи — мусять посуватися аж до скрайної форми — до війни.

Всім пацифістам треба сказати, щоб не обманювали себе та людей. Доки між людьми будуть необхідні суди й поліція — інституції, що здержують і упорядковують борню між людьми, доти — вряди-годи — будуть вибухати й криваві війни, бо все те впливає з одного й того самого джерела.

Треба виразно піднести, що Христос не був ніяким пацифістом, як не був і соціалістом. І пацифісти й соціалісти дають завелику ціну земському життю, добачуючи в ньому останню ціль людини. А Христос підпорядковує земне, дочасне життя вічному. Він знає справжню людську природу глибше, ніж хтонебудь інший, і навчає про вічну борню і війну в людському роді. Свому дорогому Єрусалимові Він пророкує загибель від війни, пророкує про великі війни перед кінцем світу, сам про себе говорить, що Він приніс огонь, і хоче, щоб він розгорівся, а задля Його науки стануть людині ворогами його домашні.

Ми вже сказали, що в людському життю не тільки любов має своє місце й сповняє свої функції, але і гнів.

Св. Письмо навчає любови ближнього, але не навчає лю-

бови самого себе. Та воно супонує ту любов, дуже добре знає про неї і ставить її за зразок та мірило при любові ближнього: „люби ближнього свого, як себе самого“.

Любов самого себе це дуже сильний природний інстинкт, тому її не треба навчати, але саме треба її здержувати й модулювати.

Анальоґічне відношення Св. Письма до гніву. Воно дуже добре знає про нього й подає заповіді та вказівки, де і як його здержувати та модулювати.

Заповідь про любов ближнього це власне загальне гemedium проти гніву всякого типу.

Гнів для нашої душі такий потрібний, як напр. орання для ріллі. Він скріплює нашу сторожкість, рішучість, відвагу і т. ін. — але сам собою доводить до знищення. Орання тоді сповняє свою ціль, коли по ньому слідує сіяння. Так і гнів тоді є добрий, коли його гальмує любов. Апостол каже: „Гнівайтеся, та не грішіть“ (Ефес. 4, 26).

Віра в майбутній „земський рай“ до світової війни була питома не тільки соціялістам, але всім атеїстам, наскільки вони не були несимістами. Її проповідували професори з університетських катедр, і вона находила послух у широких кругах інтелігентів та півінтелігентів. Знаємо, чому. Людське серце інстинктивно відчуває потребу небесного щастя, преться до нього, мріє про нього; а християнська віра навчає про небесний рай.

Цей релігійний, християнський елемент новочасні атеїсти перейняли з християнської віри і витворили собі віру в майбутній „земний рай“, яка соромно скомпромітувалася від часу світової війни, і вже замовкли фальшиві пророки, що світ дурили нею.

Хто поважно думає, той легко зрозуміє, що віра в земний рай це для людей таке, як „леп“ на мухи: хто хоче від землі забагато, той не тільки не осягне того, що земля справді може дати, але ще й те втратить, що вже має — як кожний ризиковний грач, що наперся більше виграти, ніж можна.

Ніколи не будуть на землі такі відносини, щоб любов ближнього стала зайва. Завсіди будуть між людьми вбогі, опушені, покривджені, бідні, недужі, нещасні, немічні діти й старці. Всяке поліпшення соціальних відносин буде тільки релятивне.

А всяке нещастя в суспільному життю, нужду, вбожество, неміч, гнів, війну має й може їх злагоднювати та облекшувати єдино любов ближнього.

Життя так сотворене, що тут даремна всяка софістика і всяке змагання — життя не зміниться. Ніякі соціальні закони не заступлять Христової заповіді про любов ближнього. Людське життя надто скомпліковане й надто глибоке, тому тільки такий глибокий закон, як Христова заповідь про любов ближнього, що вже перестає бути зако-

ном (бо любов стоїть повище закону), може злагіднювати прикрі ріжницї між людьми і спомагати людське життя там, де вже все інше заводить.

Земля на віки буде „долиною сліз“, а свою недолю люди бодай до якоїсь міри зможуть собі облекшувати й осолоджувати тільки любовю.

III

Апостол Павло написав найкращі слова про любов: „Коли б я говорив язиками людськими й ангельськими, а любови не мав, став би мов мідь звеняча або кимвал бренячий. І хоч би я мав дар пророцтва і знав усі тайни і мав усе знання; і хоч би я мав усю віру так, щоб і гори переносити, а любови не мав, то я ніщо. І хоч би я роздав усе своє майно і хоч би віддав мое тіло на спалення, а любови не мав, ніщо мені не поможе.

Любов є терпелива, любов є ласкава, не завидує, не чваниться, не надувається, не осоромлює, не є користолобна, не сердиться, не задумує зла, не тішиться неправдою, а тішиться правдою. Все зносить, всьому вірить, всього надіється, все перетерпить...“ (1 Кор. 13, 1—8). А все таки це ще далеко не є повна характеристика любови, бо любов це найглибше людське чуття, а чуття дуже тяжко заналізувати.

Любов це привязання серця до якоїсь особи чи предмету, яке дає серцю приемність, щастя, й побуджує людину до найревнішого піклування любленою особою чи предметом та до найбільшої праці й жертви для тієї особи чи предмету. Отже любов дає щастя на два боки: тій особі, котра любить, і тій особі, котра люблена. Любов найбільше творча й плідна, бо видобуває з людини все, на що її тільки стати. А те все людина зносить і творить з радістю, отже й з легкістю. Тому ніякий примус не заступить любови.

В теперішніх часах для загалу людей найясніші націоналістичні категорії, бо саме вони „на часі“. Без любови свого народу, своєї традиції, мови, життя націоналізм того народу буде мертвий. Не поможе крик, не поможе примус, терор — любови ніщо не заступить. Трагедія українського народу головно в тому, що в минулих віках національна любов була в ньому пірвана й потоптана. Шляхта думала про своє особисте добро й відреклася народу; одні утотожнювали себе з поляками, інші з москалями і взаємно ослаблювали себе або й винищували.

Де здорова й сильна любов свого народу, там ріжні партії будуть змагатися з собою — але притім завжди оглядатимуться на добро свого народу. Їх гнів одних до одних буде вязаний любовю до народу — отже гнів буде виступати в рамках любови.

Це образ, що має ілюструючу вартість ген на всіх полях суспільного життя: і в родині, і в громаді, і в Церкві і взагалі всюди.

Зовсім інакше будуть відноситися наїздники до підбитого

народу. Вони всюди оглядатимуться на своє власне добро, яке схочуть збільшити, ським чи таким способом використовуючи майно й сили підбитого народу. Навіть коли будуть щось давати тому народові, то це робитимуть не з любови, а з вирахування (авжеж і корові треба дати зісти та від часу до часу обмити її, щоб вона добре доїлася).

Але й тут можуть бути великі різниці. Наїздники, що виховані без заповіді любови ближнього, або навіть виховані тільки у гніві до своїх ворогів, будуть далеко страшніші, ніж наїздники, виховані в душі науки про любов ближнього.

До більшовицької революції християнська Європа не знала таких поголовних масакр цілого народу, якими вславилися старі римляни, коли знищили картагінців, або жидів, а турки вже в наших часах різнею вірмен.

Отже ясно, що любов ближнього сповняє свої благородні функції навіть на війні. Війну виконують люди, що мають завдання поконати неприятеля. Не є це все одно, бути підчиненим якійнебудь людині. Брутальний наставник буде брутально обходитися з підчиненими, лагідний — лагідно, культурний — культурно... Кожний вояк на війні, наскільки має змогу убивати, палити, грабити, брати в полон, виступає, бодай у даній хвилині, як наставник, як переможець. Отже культурний буде це робити культурно, брутальний брутально, дикий дико (буде більше мучити людей і більше нищити, ніж конечно).

Очевидно, є вдачі, що їх культура чіпляється тільки не глибоко. Це будуть винятки, але культурний загал вояків буде на війні зовсім інакше поводитися, ніж загал дикунів.

Те саме треба сказати й про християнську етичну культуру, що каже любити кожну людину взагалі.

Кожна модерна нація боронить себе, коли їй закидують, що вона некультурно веде війну. „Культурно“ тут значить „гуманно“, а „гуманно“ це значить: з пошаною людської гідности, з увагою на любов ближнього.

Загально всі поганські народи з воєнних полонених роблять своїх невольників. І стан невольників у поган був загально поширений. Цей жалюгідний звичай християнська культура зліквідувала. Щоправда, стан невольників у формі кріпаків ще довго покутував у християнських народів, до того в середніх віках було чимало жорстокости (тортури, жахливі тюрми і т. ін.), але ж це було противне християнській етичній культурі, це випливало з неокресаности та непросвічености тодішніх людей. Коли ще й при християнській етичній культурі в середніх віках було стільки жорстокостей, то скільки більше було б її без тієї убагороднюючої культури?

Читач бачить, що ми, замість говорити безпосередньо про християнську любов ближнього, поставили справу більш загально й стали говорити про християнську етичну культуру. Так те, що ми хотіли пояснити, наглядніше виступає, бо „любов ближнього“ і „війна“ це, як бодай у першому моменті здається,

суперечить собі; а „християнська етична культура“ і „війна“ — це поняття, які кожний зможе засимілювати. Але й те для кожного ясне, що в християнській етичній культурі, наскільки маємо на увазі відношення людини, на першому місці стоїть любов ближнього.

Нема такого націоналіста, що не бажав би собі, щоб цілий народ виховувати в душі любови народу. Хоч будуть усякі змагання й тертя в народі, та все таки це бодай трохи краще буде відбуватися при любові до народу, ніж відбувалось би без неї.

З тих самих мотивів, але поширених, той, що ставиться на вселюдське становище, мусить проповідати любов ближнього: Люди, любітьсь взаємно! Хоч між вами будуть гніви, різні змагання і війни, все таки це все буде краще для вас виходити при культурі взаємної любови, ніж без тієї культури.

Релігія це обрахунок між людиною і всесвітом. Отже релігія повинна стояти на вселюдському становищі й повинна проповідати любов ближнього, як це Христова віра й робить.

А одна могутня течія новочасної культури довела до того, що її речники з погордою виступають проти Христової науки про любов ближнього й проповідують гнів та ненависть! Не тільки комуністи, але й модерні „метафізичні націоналісти“, що з націоналізму зробили собі релігію. „Не знають, що роблять“ — „бо якою міркою мірите, такою відміриться вам“.

IV

Модерний світ заступив слово „любов ближнього“ словом „гуманізм“ (тут в етичному значінню: людяність). Живемо в таких часах, коли слово „гуманізм“ має у світі авторитет і признание, але й бачимо, у яким великім стилі цей авторитет крушиться.

Якже ж здобувати й забезпечувати гуманізм — любов ближнього?

Поняття етичного гуманізму більше звязане зо світською культурою, любов ближнього з релігією. Гуманізму набирається з книжок, з поезії, яка винищує наше серце, з гарних прикладів, що потягають нас симпатією, та з розумових розважань, що промовляють за альтруїзмом.

Бувають вдачі лагідні з уродження, що для них та підбудова гуманізму вистачає. Та коли йде мова про загал людей, то така підбудова рішуче не вистачає. Зрештою, гуманізм, якщо не захоплює людини в найглибших її джерелах почувань, певно зломиться в тяжких життєвих умовах, де входять у гру сильні спокуси з одного боку, а з другого великі невигоди, тягарі аж до втрати життя.

Всі мотиви, що вяжуть безбожника з гуманізмом, хиткі. Безбожник одного дня може бути оптимістом, а другого дня може перекинутися в песиміста; з альтруїста дуже легко може переки-

нутися в еґоїста, бо ціла етика, це для нього „людський витвір“, а світ, буття у своїх глибинах це для нього щось несвідоме, для всякої етики байдуже.

Гуманізм без любови ближнього це тільки політура. Тому лишім гуманізм, а повернім до любови ближнього, бо це тут влаетиве слово.

Відкіля брати і чим забезпечувати любов ближнього?

Всі мотиви хиткі, коли любов ближнього не буде впливати з любови Бога. До любови годі себе змушувати (до гуманізму можна). Вона мусить сама зроджуватися у нашому серцю. Любимо те, що нам миле, що само притягає наше серце до себе. Але яким способом маємо любити те, що нам не миле, що нас відтручує від себе? Не штука любити гарну й добру жінку, добрі діти, добрих батьків, доки вони дають нам удержання. Але як любити недобрі діти, старих, знемошлїх, а може й прикрих батьків, яким треба служити й удержувати їх? Як любити ворогів?

З якого джерела брати ту радість і охоту, що творять інтеґральну частину любови?

Крім Бога нема тут ніякого іншого джерела. Тільки в Бога найдемо той світлий додаток до природного світу, що перемощує всі прикрі прїрви в природному світі та влекшує, осолоджує й освячує всі земські терпіння й нещастя. В тій вірі, що ми, коли з любовю зносимо всі земські хрести, коли творимо добро людям, у дійсності Богові служимо, що це „Божа воля“, а Бог усе заведе до щасливого закінчення — тільки в тій вірі всі земські рахунки нашого життя, наших радоців і прикрошів, наших мрій та надій і наших обовязків, гармонійно укладаються в цілість.

Без Бога так не можна звести в склад рахунків нашого земського життя, як без небесного сонця не може бути життя на землі.

Отже справжня любов ближнього може впливати тільки з любови Бога. Тому то заповідь про любов Бога мусить стояти на першому місці, як вона в християнській вірі дійсно й стоїть.

Етичний еґоїзм взагалі неможливий, бо він вносить повний розклад у людське соціяльне життя. А альтруїзм без Бога не виправданий, несправедливий, бо як має людина навіть своє життя віддавати за інших, коли їй ніхто не в силі звернути бодай те, що вона віддала для добра інших?! А поняття справедливости каже: „suum cuique reddere“. Якщо по смерті нема другого життя, якщо нема Бога, що нагороджує за добрі діла, то тільки еґоїстичне становище може бути виправдане: настільки добро іншим робити, наскільки є бодай надія, що те добро назад вернеться до нас. Але ми сказали, що етичний еґоїзм взагалі неможливий.

А християнська віра, саме з покликом на Бога й на посмертне життя, вяже еґоїзм із альтруїзмом в ідеальну гар-

монію. Ніщо з того, що ти зробив для інших, чи добре, чи зле, не пропадає для тебе. бо Бог усе счислює і колись віддасть тобі, вже на землі, чи у вічності.

V

Коли із цієї метафізичної висоти кинемо оком на людський світ, у якому довелось нам жити, то зжахнемося. Вся кольосальна робота раціоналістів, лібералів, позитивістів, матеріялістів, соціялістів, комуністів, і, як вони там називаються, в останніх віках вела й веде до знівелювання й знищення християнської віри, а послідовно й до знищення християнської етичної культури. Всі ті течії напиралися знищити християнські категорії думання, цінування й почування, а на їх місце ввести „нові“ категорії, оперті на „науці“. Ця „наука“ це в дійсності нова віра — натуралістична віра, віра в „цей світ“, найгірша й найбільш тупоумна з усіх вір — віра, яка вистарчала б хіба тільки для мумій, що вже душі не мають у собі, але не для людей з живим серцем.

Справді для прикраси всі ті „вільнодумні“ (recte: розперезані) новочасні течії перебрали якісь етичні елементи з християнської віри, але це в них штучне й без коріння. Візьмім для прикладу більшовиків. І для них не чужі гасла — ідеали французької революції: рівність, братерство, свобода. Але ж це в дійсності християнські категорії думання й цінування!

Яка ж може бути рівність між людьми без любови ближнього? Дитина не є рівна дорослій людині, недужий нерівний здоровому, наставник нерівний підчиненому — якщо любов ближнього не буде перемощувати й вигладжувати тих різниць, то яка тут може бути рівність? Яке братерство між нерівними, що ще в додатку проповідують і ненависть до вищого? Яка свобода?

Все буде таке, як це справді є в більшовиків: на устах „рівність, братерство, свобода“, а на ділі: замість рівности — людина гірш скотини, не має ніякої вартости ні чести — всі зрівнялися на становищі зера і замість братерства — підступ, недовіря, ненависть, маловаження і взаємний ляк; замість свободи — жахливий, безоглядний терор. Найбільша іронія! Найбільша пародія! Але „невже з терня збирають добрі овочі?“

І сама верхівка більшовицької компартії має аж надто виразні позначки, що в неї нема не то ніякої любови ближнього, але ані приятельства в благороднім значінню, ні памяти за заслуги, а хто сильніший, той у відповідному часі, коли йому треба, всіх своїх „приятелів“ безоглядно кладе трупом — і ще перед смертю каже їм собі пеани укладати.

Так і пригадується те давне з римського цирку: „Ave caesar imperator, morituri te salutant“.

Звірства більшовицького режиму деякі мислителі хочуть вивести з російської „азіяцько-татарської“ вдачі. Що ця думка неправдива, найкраще доказує теперішня домашня війна в Іспанії. Червоні еспанці в звірствах ще й перевищили москалів.

Без сумніву і вдача входить тут у рахунок, але вона не є головним мотором. Атеїзм робить із людини аморальне єство. Котрі атеїсти морально себе держать, то тільки штучно — або задля уваги на оточення, або задля „гуманізму“, але це друге може бути питома тільки інтелігентам. А безбожницька маса, коли почувється паном ситуації, не може не видати з себе того, що в ній сидить: повне етичне розперезання. Інтелігенти „бавилися“ атеїзмом, обвіщували його всякими мріями. Це був переважно книжковий, паперовий атеїзм. Але раз пущений у життя атеїзм, як усе на світі, хоче стати живим. А живий атеїзм це жадливий упадок людини.

Безбожницька ідеологія мусить потягати за собою й безбожницьку психіку.

В християнстві людина має гідність „божого дитини“, її хоронять божі заповіді.

А яку ж гідність може мати людина в дзеркалі модерного безбожництва, яке собі уроює, що людина цілком природно розвинулась з малпи, чи ще з якоїсь нижчої звірини? Людина впала на ступінь звірини, обдерто її з тієї вищої авреолі, що нею оточило її християнство. Через те стара поганська психіка, ще в гіршому виданні, відживає в світі, де безбожники правлять по своєму уподобанню. І наново „воскреснуть“ необмежені пани (саме в тих, що відкинули слово „пан“, а заступили його словом „товариш“) і невільники-раби, позбавлені всякої людської гідности та права.

Що ж це „диктатура партії“ та „лишенці“, як не старопоганські пани й раби? Покищо це тільки „диктатура“, з часом вона перекинеться в „касту“, якщо безбожність буде зростати на силах і продовжувати своє життя.

У поган був звичай за одного члена родини карати цілу родину. Той самий звичай віджив у більшовиків, а він є виразом психіки, що веде до невілництва, бо ні за що має індивідуальну свободу.

Ми сказали, що старопоганська психіка ще довго покутувала в християнському світі в деяких своїх соціальних формах. „Чим горнець накіпів“, це не так легко щезає з нього. Отже також модерне поганство ще довго буде вязане деякими благородними християнськими категоріями, але воно послідовно веде до повного зліквідування всіх християнських категорій — благородна овочева деревина, коли попаде в процес дичавіння, зовсім природно преться до останньої фази здичавіння.

Проповідники Христової науки, знаючи, в яких небезпечних часах живуть, повинні всіма силами здержувати віз історії, що котиться в безодню.

